

Popper versus Schumpeter: srovnání dvou neklasických teorií demokracie

MIROSLAV NOVÁK

Institut politologických studií, Fakulta sociálních věd UK, Praha

Popper versus Schumpeter: A Comparison of Two Non-Classical Theories of Democracy

Abstract: The author compares the non-classical theories of democracy developed in the 1940s by two originally Austrian thinkers (Karl R. Popper and Joseph A. Schumpeter). He points out that most of the conclusions derived by Popper from his non-classical theory of democracy, especially in the 1980s, could also be derived from Schumpeter's non-classical theory. Such conclusions are ignored by people who recommend a proportional system of representation, multiparty systems and a broad coalition government as a 'better' model of democracy than the Westminster model, characterised by a majority electoral system (plurality), a two-party system and single-party government. In exploring the differences between the concepts put forward by the two Austrian thinkers, the author stresses the contrast between Schumpeter's theory of the irrationality of the political behaviour of the masses and Popper's thesis that the people's retrospective judgment on policies implemented and politics conducted may be competent. The author argues that some contemporary theories and conclusions of recent empirical studies are closer to Popper's view than to Schumpeter's.

Sociologický časopis, 2003, Vol. 39, No. 1: 11–36

Úvod

Dva mnohostranní myslitelé s mimořádným vlivem na sociologii a politologii 20. století, kteří se oba shodou okolností narodili v Rakousko-Uhersku, totiž Karl Raimund Popper (1902–1994) a Joseph Alois Schumpeter (1883–1950), podrobili zhruba současně (v 1. polovině 40. let 20. stol.)¹ ostré kritice „klasickou doktrínu de-

* Tato stať vznikla podstatným přepracováním a rozšířením textu mého referátu pro popperovskou konferenci „Idea otevřené společnosti v teoretické reflexi“, kterou pořádal 17. září 2001 v Praze pod vedením Milana Znoje Ústav politologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy spolu s oddělením morální a politické filozofie Filozofického ústavu Akademie věd ČR.

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Doc. Miroslav Novák, Ph.D., Institut politologických studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy, U Křížce 8–10, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: novak@mbox.fsv.cuni.cz

¹ Schumpeterův spis *Capitalism, Socialism and Democracy* vyšel roku 1942, Popperovo dílo *The Open Society and Its Enemies* bylo vydáno v roce 1945.

mokracie“ a navrhli jinou, neklasickou teorii demokracie, kterou považovali za realističtější. Oba autoři tím chtěli přispět k zachování demokracie.² Jejich přístup je v mnohém obdobný, což v odborné literatuře zůstalo z různých důvodů téměř nepovšimnuto. Je zajímavé, že ani jeden, ani druhý nebyl specialistou na politickou sociologii či politickou filozofii.³ Jejich koncepce jsou sice široce známy, ale lze se přesto domnívat, že politologové jim nevěnovali pozornost, jakou by si zasluhovaly.

Je pravda, že „procedurální“ definici demokracie, jak ji navrhl slavný rakouský ekonom Schumpeter, více méně vzala za vlastní většina politologů a politických sociologů 20. století, např. Robert A. Dahl a Giovanni Sartori, abychom jmenovali jen ty nejvýznamnější⁴. To vyjádřil zejména francouzský sociolog Raymond Aron: „Demokracie, tak jak funguje, nemá nic společného s nějakou nadsmyslnou ideou nebo s nějakým ideálním režimem. Je to souhrn prozaických institucí, které nutí vládcce, aby se svými soupeři trvale a spořádaně soutěžili podle pravidel. (...) Taková definice demokracie – organizovaná soutěž kandidátů na výkon moci, takže prozatímní vítězové souhlasí s tím, aby jejich odpůrci mohli dostat znovu za několik let šanci, přičemž sama soutěž a výkon moci podléhají přesným pravidlům –, vyplývá z idejí J. Schumpetera, které přijala s druhotnými obměnami většina západních sociologů.“ [Aron 1988: 220] Zhruba řečeno, někteří politologové, zejména Sartori, přejali Schumpeterovu procedurální definici demokracie a integrovali ji do své vlastní koncepce demokracie, přičemž jiné důležité aspekty jeho koncepce nechali stranou. Dahlův postoj k Schumpeterovi není příliš odlišný, i když na rozdíl od svého italského kolegy neváhal některá ze stanovisek rakouského ekonomu výslovně odmítnout.

Dále pak „elitářskou“ stránku Schumpeterovy koncepce často kritizují stoupenci „participační“ demokracie [viz např. Bachrach 1967].⁵ Řada dalších aspektů a implikací neklasické teorie demokracie, včetně některých skutečně významných, však zůstává „polem neoraným“, které politologové vesměs ponechávají zcela stranou svého zájmu. Je to dost překvapivé, protože Schumpeter sám je vyložil hned ve

² Tento cíl je u Poppera zvláště zřejmý, ale kladl si ho i Schumpeter, který tím začíná XXII. kapitulu nazvanou „Another Theory of Democracy“ [Schumpeter 1962: 269].

³ Popper prohlásil v jednom interview, které dal roku 1989 francouzskému politologovi Baudouinovi, který o něm napsal několik knih: „Po pravdě řečeno, profesně se mě netýká žádná sociální věda, politickou vědu nevyjímaje. V této oblasti jsem amatér; jsem jen občan, který má jisté názory. Nejsm profesionální politický filozof.“ [Baudouin 1994: 5] Baudouin napsal ještě další monografii o Popperovi [viz Baudouin 1995] a v jedné své příručce [viz Baudouin 1998] právem vede paralelu mezi Popperem a Maninovou prací [Manin 1996] o principech reprezentativní vlády.

⁴ V poslední době např. [Shapiro 2002].

⁵ O „elitářském“ pojetí demokracie viz dále např. [Svensson 1995], [Duhamel 1985], [Held 1996]. Sartori [1987, slov. překl. 1993: 158nn.] právem zpochybnil názor, že myšlenková linie Schumpeter-Dahl je pokračovatelkou linie Mosca-Pareto. Stojí též za zmínku, že představitelé konkurenční teorie demokracie, zejména Dahl a Sartori, jsou odpůrci teorií „mocenské elity“. O teoriích elity viz např. [Busino 1992] nebo v české literatuře [Jodl 1994].

40. letech dost systematicky a Popper se jimi mnohokrát zabýval zejména ve svých pozdních příležitostných textech z druhé poloviny 80. let.

Pokud jde o Popperovu neklasickou teorii demokracie, tu političtí vědci ignorovali a až na výjimky to platí dodnes, přestože se Schumpeterově teorii dost podobá a přestože může být dokonce považována, přinejmenším v určitých aspektech, za lepší. Jak vysvětlit tuto kuriózní skutečnost? Slavný metodolog ji přece formuloval už ve svém známém díle *Otevřená společnost a její nepřátelé* uveřejněném roku 1945! Pokud tato dvousvazková kniha vyvolala hned po svém vydání značný rozruch, většina čtenářů věnovala pozornost především druhému svazku, který pojednává o Hegelovi a Marxovi. Naproti tomu Popper nastínil svou novou teorii demokracie jaksi mimochodem v 1. svazku při kritické analýze otázky vůdcovství u ... Platóna. Jistě, i na jeho kritiku Platóna reagoval ne jeden autor, ale byli to vesměs specialisté na starověkou filozofii, kterým šlo o obhajobu Platóna, nikoli o neklasickou teorii demokracie, a to tím spíš, že Popper ji ve 40. letech na rozdíl od Schumpetera nevyložil systematicky, ale načrtl ji jen v náznacích, a v polemice s Platónovými názory je poněkud „utopena“.

Teprve v 80. letech, tj. na sklonku svého života, kdy se Popper v řadě svých krátkých příležitostných textů (veřejných přednáškách, článcích a rozhovorech pro deníky nebo týdeníky apod.) vrátil k politické problematice, formuloval svou neklasickou teorii demokracie systematictěji, přičemž poukázal také na některé její důsledky nebo implikace, např. skeptický postoj vůči volebnímu systému poměrného zastoupení. Ale i v této době, kdy takové příležitostné texty zasáhly širší okruh čtenářů, jen velmi málo specialistů (mezi výjimkami jmenujme zejména francouzského politologa Maurice Duvergera a jeho důležité dílo *La nostalgie de l'impuissance* [viz Duverger 1988: 79–83]), postřehlo významnost Popperovy neklasické teorie demokracie. Čím to? Na rozdíl od let 50., v 80. letech už mezi světovými politology nebyl příliš rozšířen obdiv k anglosaským politickým systémům charakterizovaným mj. jednokolovým většinovým volebním systémem a systémem dvou relevantních stran (bipartismem), které se tak líbily rakouskému metodologovi. Většina nových politických vědců vychlovala naopak malé demokracie kontinentální Evropy, pro něž bylo typické poměrné zastoupení a systém více než dvou relevantních stran (multipartismus). Není tedy divu, že Popperova koncepce demokracie u nich „narazila“. Většina z nich se rozhodla jeho teorii demokracie prostě ignorovat.

Tito politologové však neberou v úvahu důležitou skutečnost, že mezi Popperovou a Schumpeterovou neklasickou teorií demokracie je značná příbuznost, a to do té míry, že většina důsledků, které ze své teorie demokracie vyvodil v 80. letech Popper, mohou být vyvozeny také ze ... Schumpeterovy teorie demokracie! A pokud se noví politologové snadno zbavili Popperových myšlenek z 80. let 20. století, nemohou se tak snadno zbavit Schumpeterovy teorie demokracie, jejíž některé části patří takřka k povinné intelektuální výbavě současné politické vědy a politické sociologie.

Dále pak, jak ukážeme později, některé z „antielitářských“ kritik namířených (možná právem) proti Schumpeterově neklasické teorii demokracie, nejsou naopak

platné proti Popperově neklasické teorii demokracie, což ještě zvyšuje závažnost srovnání obou těchto blízkých teorií. Budeme tedy číst Schumpetera s Popperovou pomocí. Začněme rakouským ekonomem.

Demokracie podle Schumpetera: metoda, nikoli cíl o sobě

Článek „The Rise of Illiberal Democracy“, který publikoval Fareed Zakaria ve vlivném americkém časopise *Foreign Affairs* roku 1997, vyvolal mnoho rozruchu. Začíná citátem věty amerického diplomata Richarda Holbrooka, kterou vyslovil v předvečer voleb v Bosně roku 1996: „Předpokládejme, že volby budou prohlášeny za svobodné a spravedlivé“, uvažoval, „a že ti, kteří budou zvoleni, jsou rasisté, fašisté a separatisté, kteří veřejně odmítají [mír a opětovné sloučení]. Takové je dilema.“ [Zakaria 1997: 22, srov. čes. př. Zakaria 1998]

Schumpeter už roku 1942 formuloval podobný problém ještě provokativnějším způsobem: „Přesuňme se do pomyslné země, která sice respektuje demokratické formy, ale pronásleduje křesťany, upaluje čarodějnice na hranicích a vraždí Židy. Jistě bychom nesouhlasili s takovými praktikami jenom proto, že byly rozhodnuty v souladu s pravidly demokratické procedury. (...) Existují nejvyšší ideály a zájmy, které i ten nejhrošlivější demokrat staví nad demokracii, a když vyznává neochvějnou věrnost tomuto režimu, vyjadřuje prostě své hluboké přesvědčení, že demokracie tyto ideály a tyto zájmy – svobodu svědomí, svobodu tisku, poctivou vládu atd. – zaručí.“ [Schumpeter 1962: 242] Vztah mezi demokracií a svobodou je tedy mnohem složitější, než obvykle předpokládáme. Zkrátka, podle Schumpetera je demokracie „politickou metodou“, jinak řečeno „jistým typem institucionálního uspořádání, které slouží k dosažení politických rozhodnutí.“ [Schumpeter 1962: 242] Pak ovšem demokracie nemůže představovat „cíl o sobě“.

Je demokracie vládou lidu?

Schumpeter vysvětluje, že je neuspokojivé definovat demokracii jako „vládu lidu“. Existuje totiž podle něho mnoho kombinací mezi všemi možnými definicemi „lidu“ a všemi možnými definicemi pojmu „vládnout“. V různých epochách se za lid považovaly různé skupiny. „Pokud se nemožňuje volit osobám, které nedosáhly věkové hranice, nemůžeme označit za antidemokratický ten národ, který z téhož nebo podobného důvodu zbavuje jiné osoby volebního práva.“ [Schumpeter 1962: 244]. Volební způsobilost je podle rakouského ekonomy „věcí mínění a stupně“ [tamtéž]. Tak např. rasistický národ se může domnívat, že příslušnost k jisté rase může být důvodem ke zbavení volebního práva a podobně tomu může být i s příslušností k určitému pohlaví, náboženství nebo k nějaké politické preferenci. Jde jen o to, zda daná společnost tyto motivy a pravidla vyloučení z volebního práva uznává [viz Schumpeter 1962: 244]. A tato společnost je jen libovolně definovaný lid (populus): „Nemáme nechat na každém lidu (populus), aby se sám definoval?“ [tamtéž]

Schumpeter používá zvláště drastický příklad: „V očích bolševika je nebolševik považován za šíleného kacíře. Proto by nás samo pravidlo bolševické strany neopravňovalo, abychom sovětskou republiku označili za antidemokratickou. Máme důvod dospět k tomuto závěru jen tehdy, když bolševická strana sama je ovládána podle antidemokratických norem, a tak tomu zjevně je.“ [Schumpeter 1962: 245]. Robert A. Dahl, považovaný často za největšího žijícího amerického politologa, se sice o rakouského ekonoma a jeho neklasické pojetí demokracie opírá, ale tuto jeho myšlenku právem odmítá [viz např. Dahl 1990: 65, čes. překl. Dahl 1995a: 60–61]. Svou kritiku Dahl rozvíjí zejména ve svém díle *Democracy and its Critics*, kde mj. poznamenává, že Schumpeter dochází k tak absurdnímu závěru proto, že nerozlišoval mezi dvěma tvrzeními: 1. Systém je demokratický ve vztahu ke svému vlastnímu lidu a 2. Systém je demokratický ve vztahu ke každému, kdo podléhá jeho zákonům [viz Dahl 1989, čes. překl. Dahl 1995b: 111–113].

Také ve svém pozdějším spise *On Democracy* [Dahl 1998, český překl. Dahl 2001] klade Dahl důraz na inkluzivní občanství, tj. občanství zahrnující všechny dospělé osoby s výjimkou těch, kdo v dané zemi pobývají jen přechodně, a těch, kdo sami prokazatelně nejsou schopni se sami o sebe postarat [viz Dahl 1998, čes. překl. Dahl 2001: 73].

Schumpeterova kritika klasické doktríny demokracie

Podle rakouského ekonoma lze „klasickou demokratickou doktrínu“ resumovat takto: „... demokratická metoda je institucionální uspořádání k dosažení politických rozhodnutí, která realizují obecné blaho tak, že lid sám rozhoduje sporné otázky volbou jednotlivců, kteří se mají shromáždit za tím účelem, aby vykonávali jeho vůli“ [Schumpeter 1962: 250]. Schumpeter klade důraz především na tři implikace klasické demokratické doktríny, které považuje za nerealistické: 1) „obecné blaho“, které každý rozumný člověk může zjistit na základě racionálního uvažování, 2) „všeobecná vůle“ neboli „společná vůle lidu“ odpovídající tomuto obecnému blahu, 3) „racionální“ chování občanů, díky němuž obecné blaho může být zjištěno a všeobecná vůle formulována.

Podle Schumpetera především neexistuje něco jako jednoznačně určené obecné blaho, na kterém by se všichni mohli shodnout nebo ho uznat na základě racionálních argumentů. Není to tím, že by si někteří přáli něco jiného než obecné blaho, ale plyne to z daleko podstatnější skutečnosti, že obecné blaho znamená nutně něco jiného pro různé jedince a pro různé skupiny. Dále pak neexistuje něco jako všeobecná vůle nebo společná vůle lidu, která by předpokládala existenci dobra, které by všichni mohli identifikovat [Schumpeter 1962: 252]. Konečně občané se podle něho nechovají racionálním způsobem, neboť iracionální předsudky a popudy, jež jsou „velmi často sexuální povahy“, mají značný vliv, jak to ukázali Sigmund Freud, Vilfredo Pareto, Gustave Le Bon a jejich pokračovatelé. Svědčí o tom prý obchodní reklama a politická propaganda.

„... pokud se ještě více vzdálíme od soukromých zájmů rodiny a zaměstnání do oblasti národních a mezinárodních zájmů, které postrádají přímé a neklamné propojení se zájmy soukromými, potom individuální vůle, pochopení faktů a způsob usuzování přestávají splňovat požadavky klasické doktríny.“ [Schumpeter 1962: 261]

Schumpeterova neklasická teorie demokracie

Schumpeter považuje klasickou demokratickou doktrínu za neudržitelnou. Měli bychom proto podle něho hledat jinou teorii, která by byla mnohem bližší realitě „a přitom by zachránila před potopením značnou část prvků demokratické metody v tom smyslu, jak její stoupenci tento termín skutečně chápou“ [Schumpeter 1962: 269]. Potíže klasické doktríny demokracie pocházejí podle něho z pojetí, že „lid“ si utváří racionální názor na politické problémy a pověřuje pak své „reprezentanty“ (představitel), aby vykonali jeho vůli. Jinak řečeno výběr reprezentantů lidu je podřízen řešením politických problémů. Schumpeter naopak soudí, že je třeba obrátit pořadí těchto dvou prvků, tj. podřídit řešení politických problémů volbě reprezentantů. „Jinými slovy nyní přijímáme, že role lidu spočívá v vytvoření vlády nebo v vytvoření zprostředkujícího orgánu, který vytvoří výkonnou moc v zemi, tj. vládu. A dospíváme tak k naší definici: demokratická metoda je instituční uspořádání služící k dosahování politických rozhodnutí, ve kterých jednotlivci v konkurenčním zápase o volební hlasy lidu získají moc rozhodovat“ [Schumpeter 1962: 269]. Voliči musejí pak respektovat dělbu práce mezi sebou a politiky, které zvolili. Musejí pochopit, že poté, co někoho zvolili, politická činnost se stává jeho věcí, nikoli jejich věcí. V intervalu mezi dvěma volbami by neměli příliš snadno odnímat důvěru těm, které zvolili [viz Schumpeter 1962: 293–294].

Tato nová koncepce demokracie představuje podle Schumpetera „velký pokrok“ ve srovnání s klasickou doktrínou. Vůle a zájmů lidu, na něž klasická doktrína klade důraz, se mohou dovolávat i autokratické vlády, např. komunistické. Naopak nová teorie demokracie nám poskytuje „rozumně účinné kritérium“, takže můžeme ve většině případů snadno operacionálně rozlišovat demokratické vlády od jiných. Například britská parlamentní monarchie vyhovuje kritériím demokratické metody, zatímco „konstituční“ monarchie nikoli [viz Schumpeter 1962: 269–270].

Dále pak nová teorie podle Schumpetera dostatečně respektuje klíčovou důležitost řízení, vedení (*leadership*), v čemž je realističtější než klasické pojetí. Novou teorii bychom mohli shrnout v pojmu soutěže (konkurence) o politické vedení. Je sice pravda, že podobně jako v ekonomickém životě, ani v politickém životě konkurence není téměř nikdy dokonalá. Ostatně existují demokracie různých kvalit a hovoříme o skutečných demokraciích (avšak dostatečně odlišných od autokratických režimů), nikoli o demokracii jako ideálu.⁶

⁶ Jak známo, Robert A. Dahl v tomto kontextu rozlišuje mezi „polyarchiemi“, odpovídajícími nedokonalým demokraciím, jak skutečně existují, a „demokracií“, reprezentující ideál.

Pokud lze definovat novou koncepci na základě soutěže o politické vedení, připisuje se tím podstatná úloha politickým stranám. Strana není, jak nás učí klasická doktrína (nebo Edmund Burke), skupina osob, kteří se sdružují ke společnému dílu v národním zájmu na základě principu, na němž se shodli, ale skupina, jejíž členové mají za cíl společně jednat v konkurenčním boji o politickou moc. Kdyby tomu tak nebylo, nebylo by možné, aby odlišné strany přijaly stejný nebo téměř stejný program, což se stává, jak je obecně známo [Schumpeter 1962: 283].

Dva další body zasluhují zvláštní pozornost: „... tím, že podstatnou funkci volebního sboru definuji jako utváření vlády (přímo nebo pomocí zprostředkujícího orgánu), implicitně jsem mu uznal i funkci odvolání vlády. První funkce spočívá jednoduše v přijetí vůdce nebo týmu vůdců, druhá prostě v tom, že se toto přijetí odebírá. (...) Protože totiž obvykle voliči nekontrolují nijak své politické vůdce, leda tím, že je odmítnou znovu jmenovat (nebo znovu zvolit parlamentní většiny, které je podporují), naše pojetí kontroly lze redukovat na dva prostředky: – jmenování (investituru) a odvolání (destituci) – obsažené v naší definici“ [Schumpeter 1962: 272]. Jak ukážeme ještě dále, právě tuto otázku možnosti odvolání vlády považuje za prvořadou Popper.

Další bod, v němž jsou si Schumpeter a Popper blízcí, je postoj k volebnímu systému proporcionální reprezentace (PR). Rakouský ekonom s odvoláním na Ferdinanda A. Hermense poukazuje na nebezpečí PR. Dodává k tomu: „Avšak před tím, než bychom přijali závěr, že demokracie se stává nefunkční, je-li její princip důsledně aplikován, měli bychom si položit otázku, zda tento princip skutečně předpokládá poměrné zastoupení. Ve skutečnosti ho nijak nepředpokládá. Pokud je totiž opravdovým předmětem voleb, aby voliči určili své vůdce, pak argumentace ve prospěch poměrného zastoupení se zhroutí, protože její předpoklady přestanou být závazné. Princip demokracie pak prostě znamená, že vláda má být svěřena těm politikům, kteří mají větší volební podporu než kterýkoli jiný soupeřící tým jednotlivců. Tento princip pak udržuje postavení většinového systému v logickém rámci demokratické metody, i když ho můžeme nadále odsuzovat z motivů mimo tento rámec“ [Schumpeter 1962: 272–273].

Kritiky Schumpeterovy teorie

Řadu aspektů nové koncepce demokracie, jak je navrhl Schumpeter, přijalo nebo rozvinulo mnoho politologů a politických sociologů po 2. světové válce, jiné aspekty byly kritizovány, konečně některé prošly takřka nepovšimnuty... Necháme-li stranou otázku definice „lidu“, která je podle něho libovolná (to už jsme kritizovali s odvoláním na Dahla), a omezíme-li se na hlavní otázky, můžeme shrnout, že nejčastěji byly podrobovány kritice dva body Schumpeterovy teorie demokracie: 1) teze, podle níž politické chování řadového občana není dostatečně „racionální“ a 2) že je proto třeba omezit občanskou participaci v období mezi dvěma volbami.

Někteří kritikové soudí, že když jsou řadoví občané nekompetentní, projeví se

to i u voleb reprezentantů a stran: „Vyžaduje opravdu více kompetencí hlasování se znalostí věci o disputovaných problémech než volba osob nebo stran? Vždyť k tomu je třeba také schopnost evaluace obsahu programů a slibů těchto aktérů“ [Papadopoulos 1998: 125].⁷ Zdá se, že nastín řešení tohoto problému lze najít už u Perikla (o něhož se opírá Popper) a především u Aristotela. Podle Thúkydida Periklés mj. prohlásil: „I když jen málokterí z nás jsou s to navrhnout nebo provádět určitou politiku, jsme přece všichni schopni takovou politiku posoudit“ [viz Popper 1998: 188 a 189].

Aristotelés⁸ uvádí dva argumenty: 1) „každý jednotlivec bude sice horším soudcem než znalci, ale všichni dohromady budou buď lepší, anebo alespoň ne horší“ [Politika III, 11, 1282a 16–18; Aristoteles 1998: 128; Aristoteles 1988: 105–106]. Neméně důležitý je další argument: 2) „v některých věcech výrobce není ani jediným ani nejlepším soudcem v dílech, jimž rozumějí také ti, kteří tu znalost nemají, např. dům může posoudit nejen stavitel, ale ještě lépe jeho uživatel, a užívá ho hospodář; veslo posoudí lépe kormidelník než tesař, a jídlo lépe host než kuchař“ [Politika III, 11, 1282a 19–23; Aristoteles 1998: 128; Aristoteles 1988: 106]. Aristotelés tím od „kritéria kompetence“ přechází k tomu, co Dahl označuje jako „zásadu postížených zájmů“ [viz Dahl 1995a: 46]. Dahl výstižně shrnuje: „S Aristotelem můžeme dospět proti Platónovi k názoru, že obyčejní lidé jsou celkem vzato kompetentnější než kdokoli jiný hájit ve státě své vlastní zájmy, a zároveň uznat, že většina z nás nedokáže řídit dopravní letadlo nebo nemocnici“ [Dahl 1995a: 28].

Tedy podle pojetí, které nastínili už Periklés a zejména Aristotelés, „masy“ nejsou schopny koncipovat politické projekty, ale jsou kompetentní posoudit jejich politické aplikace a důsledky. Retrospektivně mohou tedy posuzovat kompetentně nejen osoby a strany, ale i prováděné politiky. Jejich posouzení není nutně „iracionální“. Na Popperovo pojetí, které se dovolává mj. Perikla, se pak nevztahují mnohé kritiky namířené proti „elitářství“ Schumpeterovy teorie demokracie.

Kritické občanství

Schumpeterovu tezi o neracionálním volebním chování řadových voličů zpochybňují i jiné novější výzkumy a teorie, i když anglosaský „behavioralismus“ 50. a 60. let 20. století se nejprve zdál dávat Schumpeterovu názoru zapravdu [viz Novák 1995]. Behavioralismus opustil zkoumání politických teorií a institucí ve prospěch kvantitativní analýzy politických postojů, veřejného mínění a politického chování. Normativní koncepce aktivního občana, jak si ji představují klasické teorie demokracie, tím zpočátku utrpěla těžkou ránu [viz Mayer, Perrineau 1992: 6nn.]. Reálný občan, jak se jeví na základě velkých empirických šetření provedených ve čtyřicátých a padesátých letech 20. století nejprve na Kolumbijské universitě pod vedením

⁷ Habermas [1989: 29] se vyjádřil takto: „Wenn die Meinung der Wähler irrational ist, ist es die Wahl der Repräsentanten nicht weniger.“

⁸ O této Aristotelově koncepci jsem více psal v [Novák 2001a].

Paula Lazarsfelda a později na Michiganské univerzitě pod vedením autorů jako Angus Campbell nebo Philip Converse, se o veřejný život nijak zvlášť nezajímá. Na závěr své známé knihy o politické kultuře Spojených států, Velké Británie, Německa, Itálie a Mexika o tom píše její autoři Gabriel Almond a Sidney Verba: „Podle racionálního a aktivistického modelu vyžaduje dobře fungující demokracie angažované a aktivní občany, kteří jsou informováni v politické oblasti a mají vliv. Když dospívají k rozhodnutí, zvláště když mají volit, provádějí to na základě opatrného odhadování situace a pozorného srovnání různých alternativ. (...) Nedávné studie o volebním chování uvádějí v pochybnost tento aktivistický a racionální model, neboť se stává čím dál tím víc zřejmé, že občané demokratických států jen velice zřídka odpovídají tomuto modelu. Nejsou dobře informováni, nejsou hluboce angažováni, nejsou zvlášť aktivní a proces jejich volebního rozhodování nemá mnoho společného s procesem racionální kalkulace“ [Almond, Verba 1963: 474].

Mezi voličstvem stran lze rozlišovat jakési jádro oddaných a zbytek vlažných nebo těkavých. K izolování toho oddaného jádra voličů strany navrhli výzkumníci z Michiganské univerzity (proto se hovoří o michiganském modelu nebo michiganském paradigmatu) ve Spojených státech Campbell, Converse, Miller a Stokes proměnnou, kterou nazvali „stranickou identifikací“. Tato menšina motivovaných voličů zůstává podle nich poměrně stabilní v čase; stranická identifikace se přenáší z generace na generaci a je základem volebního chování, jež Philip E. Converse [Campbell, Converse et al. 1960] nazývá „Normal Vote“, tj. „normálním hlasováním“. Tuto oddanost či loajalitu straně srovnává Warren Miller s oddaností k náboženství: začínají často se socializujícím vlivem rodiny [Miller 1976: 23]. Nejenže nová generace má sklon přebírat postoje generace předchozí, ale navíc v každé generaci existuje tendence k udržování postojů a vzorců chování [Jennings, Niemi 1981: 389].⁹

Converse vytvořil škálu k měření stranické identity v USA a jejího vývoje v čase. Jde od „přesvědčených demokratů“, přes „vlažné demokraty“ a „nezávislé demokraty“ k „nezávislým“, „nezávislým republikánům“, „vlažným republikánům“ až k „přesvědčeným republikánům“. Za nezávislé označuje osoby bez skutečné stranické identity. Výsledky, které získal Converse, potvrzují značnou stabilitu stranické identity v 50. a 60. letech 20. stol. Mezi lety 1952 a 1964 přesvědčení demokraté představují mezi 19 % a 26 %, přesvědčení republikáni mezi 10 % a 15 % celkového počtu voličů. Michiganští výzkumníci napsali: „Jako ten, kdo si kupuje auto a neví nic o vozech, leda to, že dává přednost určité značce, tak volič, který ví jen to, že je demokrat nebo republikán, přímo reaguje svou stranickou oddaností“ [Campbell, Converse et al. 1960: 136]. Jádro hlasů pro tu či onu stranu tedy podle výzkumů michiganské školy v 50. a 60. letech přinášejí ti, kteří se stranicky identifikují.

Michiganský model (neboli michiganské paradigma) dlouho ovládal analýzu volebního chování nejen v USA, ale i ve Velké Británii a dalších západních zemích.

⁹ V mnohastranických systémech se na rozdíl od USA (kde je systém dvou stran) stranická identita nemusí vztahovat nutně jen na jednu stranu, ale na určitý okruh stran, v angličtině a francouzštině se tomu říká „stranická rodina“.

Měl také však své kritiky, kteří se mohli opřít o určité změny, k nimž dochází zejména od 70. let. K prvním kritikům patřil V. O. Key [1966], který už v 60. letech odmítá pojetí pasivního voliče, jak ho prezentovali michiganští výzkumníci, a soudí naopak, že volič je aktivní, racionální a samostatný. Ještě dál a systematictěji jdou ve své kritice autoři spisu *The Changing American Voter* [Nie, Verba et al. 1976], podle nichž michiganský model už neodpovídá nové situaci. Dochází podle nich k výraznému poklesu stranicky identifikovaných a naopak k podstatnému nárůstu „nezávislých“. Nezávislí, kteří roku 1964 tvořili 23 %, o deset let později tvoří už 40 %. Souběžně s ubýváním stranických identifikací klesá také jejich intenzita, tj. snižuje se poměr těch, kdo jsou silně stranicky identifikováni. Politické preference se dále méně než dříve přenášejí v rodině: roku 1972 jen polovina mladých pod třicet let se identifikují se stejnou stranou jako jejich rodiče, přičemž ti, kdo odmítají rodičovský model, se neidentifikují s druhou politickou stranou, ale přecházejí vesměs k „nezávislým“. Také hlavní sociologické determinanty volebního chování, jako je náboženství nebo společenská třída, už určují méně stranické identity. Například bílí anglosaští protestantští voliči (nazývaní „Wasp“) dávají méně často svůj hlas republikánům než dříve atd. A ti, kdo si udrželi svou stranickou identitu, se jí ve svém volebním rozhodování stále méně řídí. Znamená to, že rostoucí část voličů hlasuje na základě svého postoje ke specifickým problémům každých voleb, a to i tehdy, když je v rozporu s jejich stranickou identifikací (tomu Američané říkají „issue vote“). Americký volič se podle citované studie vymaňuje ze stranických svazků, je samostatnější, méně předvídatelný, avšak současně politizovanější.

Z nových tendencí 70. let, o nichž jsme hovořili, těžilo utilitaristické paradigma, které tvoří jakýsi protipól k michiganskému paradigmatu. Utilitaristické paradigma, jehož hlavní proud tvoří stoupenci teorie racionální volby (*Rational Choice Theory*), chápe hlasovací akt jako účelově racionální jednání (*Zweckrational*) ve smyslu Maxe Webera, tj. jako jednání racionální ve vztahu k cíli. Politické strany se tam chápou jako značkové firmy představující politickou nabídku setkávající se na politickém trhu s politickou poptávkou spotřebitelů-voličů. *Homo electoralis* je tak dvojčetem *Homo oeconomicus*. Nejznámější takový model volební analýzy navrhl Anthony Downs [1957]. Politické strany jsou podle něho politické podniky usilující o maximalizaci hlasů ve svůj prospěch. Voliči dávají svůj hlas tomu, kdo jim poskytne největší zisk nebo prospěch za nejnižší cenu. Na Downsův model navázala celá řada sofistikovaných modelů, z nichž některé kladou důraz na retrospektivní ráz výběru (hodnocení se provádí na základě minulých výkonů), jiné na ráz prospektivní (tj. volební sliby).

Za zvláštní zmínku stojí studie týmu anglických psychologů *How Voters Decide* [Himmelweit, Humphreys et al. 1981]. Volební rozhodnutí chápou její autoři jako rozhodnutí o koupi, koupi politické strany. Volič jako spotřebitel reaguje na sortiment zboží, které se mu nabízí (kandidáti, programy). Je také ovlivněn svými nákupními zvyky (minulá volební rozhodnutí), eventuálními preferencemi pro určité značky (stranické identifikace) a nátlakem jistých referenčních skupin (rodina, sousedi, spolupracovníci). Autoři vycházejí ze šetření z roku 1951 o tužbách dospívajících založeného na dotazování vzorku 600 londýnských 13 a 14letých školáků. Zkoumali pak vy-

voj jejich politických preferencí a po dobu patnácti let, od roku 1959 do roku 1974, se jich u příležitosti každých voleb (celkem šesti) pravidelně dotazovali.

Autoři dospěli na rozdíl od michiganského modelu k závěru, že pravidlem je spíš mobilita než stabilita volby. 70 % respondentů se v průběhu šesti voleb aspoň jednou zdrželo hlasování nebo dalo svůj hlas pro více než jednu stranu. Hlavní pohyb jde od labouristů nebo konzervativců k liberálům nebo k volební neúčasti, zatímco přechody mezi hlasy pro dvě hlavní strany jsou výjimečné, nepřesahují 5 % od jedné voleb k druhým. V průběhu zkoumaného období mobilita pravidelně roste. Zatímco mezi volbami roku 1959 a 1964 čtvrtina dotazovaných přešla od hlasování k volební neúčasti, mezi volbami z roku 1970 a 1974 už to byla třetina. Stojí za zmínku, že tato tékavost necharakterizovala voliče zvláště lhotejně k politice či apatické; jejich zájem o politiku je srovnatelný s voliči, kteří stabilně dávají svůj hlas jedné straně. Jejich nevěrnost, přelétavost je tedy výsledkem racionálního rozhodnutí, které ovšem souvisí s tím, že jsou méně spjatí, méně identifikováni se stranou, kterou pak snáze opouštějí. Podle autorů zmíněných šetření voliči celkově vědí, oč jde při volbách, jaká řešení nabízejí kandidáti, a jsou-li schopni je uvést do praxe. Dávají své hlasy těm kandidátům, jejichž návrhy jim vyhovují.¹⁰

Voličské hodnocení, posuzování je podle nich součástí koherentního, poměrně stálého systému postojů, strukturovaného dvěma hlavními ideologickými dimenzemi, jimiž jsou jednak vztah k ekonomickému liberalismu (práva pracujících, role státu atd.), jednak ke stupni autoritarismu (postoj k uprchlíkům, k udržování řádu apod.)¹¹. Voliči tak mají jakousi „poznávací mapu“, která jim umožňuje orientovat se v politickém prostoru, ať mají jakékoli vzdělání nebo zájem o politiku.

Jak ukazují nejnovější práce, pokles stranicky identifikovaných občanů se netýká jen Spojených států, ale je takřka všeobecným fenoménem vyspělých západních demokracií [viz Dalton 1999]. To souvisí mj. se sbližováním programů hlavních demokratických stran, k čemuž významně přispěl pád sovětského bloku po roce 1989. Neznamená to, že by lidé v demokratických zemích byli apatičtí, pasivní, nezajímali se o veřejné záležitosti a že by se stáhli do soukromé sféry. Občané dneš-

¹⁰ K ověření této hypotézy vybrali 21 opatření, která figurovala v programech stran před volbami v říjnu 1974, jako např.: „znárodnit pozemky určené k výstavbě“, „kontrolovat mzdy“, „napomáhat návratu imigrantů do země, z níž pocházejí“ atd. Dotazovaní měli ohodnotit každé z těchto navrhovaných opatření známkou od 1 (výborné opatření) do 5 (velmi špatné opatření). Kombinace těchto dvou parametrů umožňuje vypočítat relativní užitečnost jednotlivých stran pro každého voliče. Podle modelu racionálního voliče by hlasy měla dostat ta strana, která maximalizuje jeho užitečnost. Tím, že sečetli individuální užitečnosti, autoři předpověděli dopředu, jak budou hlasovat jejich respondenti: na 87% se strefili pro konzervativce, na 90% pro labouristy, na 57% pro liberály. Globální prediktivní hodnota takto utvořeného modelu byla 80%, zatímco předchozí hlasování mělo prediktivní hodnotu jen 67%. Užitečná neboli strategická volba (mnozí ze sympatizantů liberálů volí raději tu z dvou velkých stran, která jim je bližší) vysvětluje nižší prediktivní hodnotu tohoto modelu ve vztahu k volbě liberálů. Toto „užitečné“ volební chování lze ostatně rovněž považovat za „racionální“.

¹¹ S podobným dvoudimenzionálním rozdělením politických postojů jsme se mohli setkat už u Eysencka [1954] a v současné době u Kitschelta [viz např. Kitschelt, Mansfeldová et al. 1999].

ních vyspělých demokratických států jsou sice kritičtí k fungování politických institucí a k nositelům institucionálních rolí, nevzrůstá však nespokojenost s demokracií [viz Klingemann 1999]. Spolu se zvyšující se rolí masmédií a výzkumů veřejného mínění vzrůstá také kritické občanství [viz Inglehart 1999, Norris ed. 1999, Braud I 1997], které je možná bližší obrazu občana v „klasických“ teoriích demokracie než Schumpeterově pojetí nekompetentního a neracionálního politického chování „mas“. Popperovo optimističtější pojetí role občanů v demokracii zapadá do tohoto kontextu lépe než skeptičtější pojetí Schumpeterovo.

Demokracie podle Poppera

Popper vyložil poprvé svoji neklasickou teorii demokracie v prvním svazku svého spisu *Otevřená společnost a její nepřítelé* u příležitosti své kritiky Platóna: „Jsem přesvědčen, že Platón vytvořil v politické filozofii trvalý zmatek tím, že problém politiky vyjádřil v podobě otázek jako ‚Kdo by měl vládnout?‘, ‚Čí vůle by měla být nejvyšší?‘ atd. (...) Je zřejmé, že jakmile je jednou položena otázka ‚Kdo by měl vládnout?‘, je obtížné se vyvarovat odpovědí jako ‚ti nejlepší‘, ‚ti nejmoudřejší‘, ‚rozený vladař‘, ‚ten, kdo ovládá umění vládnout‘ (či snad ‚Obecná vůle‘, ‚Panská třída‘, ‚Dělníci‘ či ‚Lid‘)“ [Popper 1994 I: 113, angl. orig. Popper 1962 I: 120]. Ti, kdo takto kladou problém, mlčky předpokládají, že politická moc je ve své podstatě neomezená a „svrchovaná“, suverénní. Jedinou podstatnou otázkou se pak stane: „Kdo má být suverénem?“ [viz Popper 1994 I: 114, angl. orig. Popper 1962 I: 121].

Popper tuto „teorii (nekontrolované) suverenity“ považuje za rozpornou a iluzorní. Připomíná slavný „paradox svobody“, který můžeme implicitně najít už u Platóna: „Co když vůlí lidu je, aby místo něho vládl tyran?“ To není jen provokativní hypotéza. Nejednou se tak totiž už stalo. Demokraté, kteří se opírali o většinový princip vlády nebo podobnou koncepci svrchovanosti, se pak ocitali v ochromující situaci. Jak se stavět proti rozhodnutí, ke kterému dospěla většina? Všechny teorie suverenity jsou podle Poppera „paradoxní“. Lze však pojmout teorii demokracie, která by byla schopna se vyvarovat paradoxu svobody nebo paradoxu demokracie? Popper je přesvědčen, že je to možné. Taková teorie není založena na myšlence, že moc musí náležet většině, jejíž vláda je ze své podstaty dobrá a správná, ale na myšlence, že je třeba se vyvarovat tyranie. Pak se podle Poppera ocitáme před následující alternativou: „První představuje vládu, které se můžeme zbavit bez krveprolití – např. pomocí všeobecných voleb (...). Druhý typ představuje vládu těch, jichž se ovládnání nemohou zbavit jinak než úspěšnou revolucí – ve většině případů to znamená, že se jich nemohou zbavit vůbec.“ [Popper 1994 I: 117, angl. orig. Popper 1962 I: 124]

Takto pochopený demokratický princip nepředpokládá, že politika v demokracii bude nutně správná ani že bude nutně lepší než politika v blahovolné diktatuře. Tím se vyvarujeme paradoxu svobody nebo paradoxu demokracie. Ale demokratický princip je spjat s přesvědčením, že i špatná politika v demokracii (pokud

máme možnost ji mírovými prostředky změnit) je lepší než se podřídít tyranii, ať je jakkoli blahosklonná.

V mnohých svých příležitostných textech (článcích v denících a týdenících, interview, veřejných přednáškách apod.) z 80. let se Popper vrátil k této koncepci demokracie a současně rozvinul a zdůraznil některé její implikace. Řada těchto pozdních příležitostných textů byla přeložena do češtiny. Za zmínku stojí zejména „Poznámky k teorii a praxi demokratického státu“ [Popper 1998: 180–200] a „K teorii demokracie“ [Popper 1998: 173–179]¹². Popper mj. zdůraznil, že ona negativní moc sesadit stávající vládu je mnohem důležitější než pozitivní moc nastolit vládu nebo jejího předsedu, která je ve srovnání s tím jen „nedůležitým korelátorem“. Zdůrazňovat onu pozitivní moc k ustavení vlády je dokonce nebezpečné: „...ustanovení vlády lze interpretovat jako udělení licence ze strany voličů, jako legitimování ve jménu lidu a z ‚vůle lidu‘. Avšak co víme a co ví lid o tom, jaké chyby – ba jakého zločinu – se jím zvolená vláda zítra dopustí?“ [Popper 1998: 188] Den voleb tedy není dnem, kdy se legitimuje nová vláda, ale dnem, kdy se dosavadní vláda posuzuje, dnem, kdy vláda musí vydat účet ze své dosavadní činnosti. Demokratické režimy nejsou „vládami lidu“, ale „soudy lidu“.

V některých svých pozdních textech z 80. let podtrhl rakouský metodolog jeden ze zajímavých důsledků své neklasické teorie demokracie: zatímco pojetí demokracie jako lidové suverenity vede k předepisování volebního systému proporcionální reprezentace (PR), koncepce demokracie jako lidového soudu vede ke skeptičtějšímu postoji k PR. Poměrné zastoupení (zejména pokud je v téměř čisté podobě) napomáhá stranické fragmentaci, v jejímž důsledku je nutné uzavírat koalice (často i koalice nesourodé, složené ze stran programově velmi odlišných) nebo utvářet menšinové vlády. Menšinová vláda není schopna provádět politiku, jakou si předsevzala, a není tedy odpovědná za ústupky, k nimž je donucena. V koaličních vládách pak není žádná z vládních stran odpovědná, a jedna strana svaluje vinu za neúspěchy na druhou stranu. A koho má potom volič vlastně sankcionovat?

Je navíc obtížné zbavit se pak vlády, což je přece pro demokracii, jak zdůrazňuje Popper, klíčové. Neboť i když stávající vláda ztratí při volbách většinu, může si prostě najít nějakého dalšího malého koaličního partnera a vládnout dál, bez ohledu na to, že lidé při volbách vyjádřili s touto vládou nespokojenost. „Tak si zvykáme na to, že za rozhodnutí vlády nečiníme zodpovědnou žádnou z politických stran a žádného z jejich vůdců. A to, že strana pak ztrácí kolem pěti nebo deseti procent, není nikým chápáno jako jakýsi ortel; a nejméně samými voliči, těmi, jimž se vládne: ukazuje to jen na momentální kolísání popularity“ [Popper 1998: 177]. Znesnadňuje se tím lidový soud nebo lidové rozhodnutí při volbách. Žádná strana pak nemusí být odsouzena, žádná nemusí být zbavena moci [viz Popper 1998: 176].

¹² Důležitá jsou z tohoto hlediska také dvě interview, která byla rovněž přeložena do češtiny [viz Popper 1992, 1993]. Do češtiny byla též přeložena knížka diskusí s Popperem a Lorenzem [Popper, Lorenz 1997, něm. orig. 1985]. Především je pak třeba připomenout zásadní Popperovu stať „The Open Society and Its Enemies Revisited“ [Popper 1988].

Ostatně důsledkem „poměrného zastoupení“ je naprosto nepoměrně velká role malých stran: „Samozřejmě může taková malá strana také bez nových voleb, bez nového pověření voličstvem, nechat vládu padnout a spolu s opozičními stranami sestavit novou – v groteskním protikladu k ideji ležící v základu poměrnosti: k myšlence, že vliv strany má odpovídat počtu jejích voličů“ [Popper 1998: 177, srovnej též Novák 2000b].

Popperovy teze ve světle politické vědy

Popperem nastíněné teze o volebních a stranických systémech a s nimi souvisejících typech vlád je ovšem třeba upřesnit, doplnit a korigovat v souladu s poznatky odborné literatury. Shrňme, že Popper dává přednost většinovým volebním systémům před proporčními, dvoustranickému systému (bipartismu) před systémem více než dvou relevantních stran (multipartismem) a vládě jedné strany před vládami koalicemi a menšinovými. Jak známo, většina současných konsolidovaných západních demokracií má naopak proporční volební systém, nikoli většinový volební systém, dále má systém více než dvou relevantních stran, nikoli systém dvou stran, konečně pak koaliční nebo menšinové vlády, nikoli vlády jednobarevné. Můžeme jen tak odsoudit velkou většinu současných etablovaných západních demokracií?

Nejprve je třeba zdůraznit, že volební systém proporcionální reprezentace nelze odsoudit šmahem ani v těch zemích či obecně systémech, ve kterých nejsou žádné relevantní etnické, jazykové nebo náboženské menšiny, které by mohl volební systém se silně většinovými účinky výrazně poškodit.¹³ Proporční systém je velmi pružný a některé jeho „nečisté“ podoby vedou rovněž k „většinovým“ účinkům. Lze tedy souhlasit se Sartorim, když píše: „Pokud jde o poměrné zastoupení, uznal jsem jeho velký historický přínos, jakož i to, že ve svých nečistých formách je zpravidla s to dosáhnout uspokojivého propojení adekvátní reprezentace s dostatečnou schopností vládnout. Poměrné zastoupení je tedy nejlepší, je-li korigováno. Zároveň připouštím, že poměrné zastoupení může být užitečné, ba vskutku nezbytné v obzvláště složitých společnostech – v duchu argumentace Nordlingera [1972] a raného Lijpharta. Ve své čisté podobě však poměrné zastoupení obvykle selhává a v extremistickém balení, které doporučuje Lijphart, se jeho vady vrací jako bumerang a poměrné zastoupení může být zpečetěním zkázy“ [Sartori 2001: 87, angl. verze Sartori 1994: 73–74].

Mezi různými způsoby, jak v rámci proporčního volebního systému dosáhnout většintvorných účinků, je třeba na první místo dát zmenšení volebních obvodů (za

¹³ Není však pravda, že volební systémy s většinovými účinky jsou nutně nepříznivé menšinám. Etnické nebo jazykové menšiny jsou velmi často teritoriálně koncentrovány. Může se tak stát, že strany a kandidáti, kteří je reprezentují, představují sice menšinu na celostátní úrovni, ale většinu (absolutní nebo alespoň relativní) v některých volebních obvodech. V takových případech může relativně většinový volební systém britského typu s jednomandátovými volebními obvody strany a kandidáty menšin dokonce zvýhodnit, jak ukazuje např. v Kanadě případ quebeckých suverenistů.

malé volební obvody s výrazně většinovými účinky lze považovat takové, kde je méně než pět mandátů) [srv. Rae 1971, Taagepera and Shugart 1989]. Proto jsem už před parlamentními volbami roku 1996 doporučoval podstatné zmenšení volebních obvodů do Poslanecké sněmovny ČR [viz Novák 1996a]. Naproti tomu tzv. klauzule sice mohou eliminovat velmi malé strany z parlamentního zastoupení, ale po několika volbách si na tuto volební překážku voliči zvyknou, volí „užitečné“ neboli strategicky, takže pak výsledky mohou být vysoce proporční, protože jen málo hlasů se „ztratí“ a je přerozděleno stranám či kandidátům, kteří dokázali klauzuli překonat¹⁴. Pokud jde o metody převodu voličských hlasů na křesla (tzv. volební formule), některé z nich, především tzv. systém Imperiali (dělitel Imperiali), ale i modifikovaný d'Hondtův systém, jak ho svého času navrhli zákonodárci ODS a ČSSD, mohou mít také většinové účinky, zejména jsou-li kombinovány s malými volebními obvody [viz v češtině Lebeda 2001]. Dělitel Imperiali však v praxi používán není, je znám z učebnic, modifikovaný d'Hondtův systém si pak vymyslel jeden sociálnědemokratický poslanec. Shrnutí: za určitých podmínek, kdy relevantní menšiny by jinak nebyly reprezentovány, je PR nutností, i když ztěžuje výkon „lidového tribunálu“. Když odhlédneme od těchto případů, kdy prakticky nemáme na vybranou, lze pro ostatní okolnosti doporučit volební systémy s většintvornými účinky, jež mají i některé podoby proporčních volebních systémů. V takto omezené, upřesněné a korigované podobě lze přijmout preferenci „většinových“ volebních systémů, jak vyplývá z neklasických teorií demokracie.

Přejdeme ke stranickým systémům a typům vlád. Nejprve k systému dvou stran a k vládě jedné strany¹⁵. Zde je třeba rozlišovat mezi parlamentními a prezidentskými režimy, protože stranické systémy a vlády se v nich liší. Vzhledem k tomu, že parlamentní režimy kladou méně překážek do cesty konsolidace demokracie, musíme se zabývat především jimi. Inspirovat se budeme zejména dvěma největšími specialisty na stranické systémy v druhé polovině 20. století, kterými jsou Maurice Duverger a Giovanni Sartori. Podle Duvergera skutečným bipartismem je jen „tuhý“ bipartismus britského typu, kde každá strana ukládá svým poslancům hlasovací kázeň, kdežto americký „pružný“ bipartismus (s neukázněnými poslanci) je jen pseudobipartismem, který v praxi dospívá k podobným výsledkům jako multipartismus [Duverger 1964: 165–166, srv. též Novák 1997a: 85]. Rozlišení mezi bipartismem a multipartismem nelze tedy chápat příliš mechanicky. Tím spíš, že i multipartismus lze podobně dělit podle Duvergera na skutečný a zdánlivý. Za

¹⁴ Je užitečné připomenout v této souvislosti Duvergerovo rozlišení mezi „psychologickým“ a „mechanickým“ efektem volebních systémů. Zatímco mechanický účinek volební klauzule působí okamžitě po jejím zavedení, tj. ty strany, které tuto bariéru (např. pětiprocentní) nepřekročí, vypadnou hned z parlamentní reprezentace, psychologický efekt je pomalejší a projevuje se výrazně až při druhých nebo třetích volbách, kdy občané masivně začnou volit „strategicky“.

¹⁵ Zdůrazněme kardinální rozdíl mezi „systémem jediné strany“ a „vládou jedné strany“. Vláda jedné strany může být v souladu s liberální demokracií, jak ukazuje např. britský příklad, zatímco systém jediné strany je s liberální demokracií neslučitelný.

umírněného multipartismu se stabilně vytvořené aliance, které jdou do voleb s přesným společně připraveným programem a aplikují ho pak v parlamentu, svým fungováním blíží bipartistickému „mechanismu“, jak by řekl Sartori. Multipartismus je pak vlastně jen vnějším zdáním, za nímž se ve skutečnosti skrývá bipolarita čili „dualismus“, jak to nazýval Duverger. Například „dualismus aliancí“ v Holandsku mezi lety 1868 a 1925 byl fakticky tužší a stálejší než americký bipartismus [Duverger 1968: 33–34]. Podobně ve skandinávských zemích aliance všech pravicových a centristických stran proti sociální demokracii vyúsťuje také v systém blízký bipartismu. Takový multipartismus, který aliance čili stálé koalice přibližují svým fungováním „skutečnému bipartismu“ (Duverger) neboli „bipartistickému mechanismu“, tj. funkčním vlastnostem dvoustranického systému (Sartori), lze nazvat bipolárním.

Na základě těchto kritérií lze zahrnout skutečný bipartismus a bipolární (neboli zdánlivý) multipartismus do jedné kategorie bipolárních systémů. Obdobně by pak pseudobipartismus amerického typu spolu se „skutečným“ multipartismem tvořily multipolární systém. Vyjádříme-li to Sartoriho výrazy, dvoustranický systém (bipartismus) a spolu s ním „umírněný pluralismus“ (díváme-li se na to z hlediska „polarizace“) nebo „omezený multipartismus“ (nahlíženo z méně důležitého hlediska „fragmentace“ nebo řečeno jednodušeji na základě počtu „relevantních“ stran) tvoří bipolární stranické systémy, které fungují podle dvoustranického „mechanismu“. Jak známo, podle Sartoriho je důležitější dvoustranický mechanismus (funkční vlastnosti systému) než pouhý dvoustranický „formát“ (daný počtem relevantních stran). Bipartismus a multipartismus lze zkrátka nahradit jinou alternativou: bipolární versus multipolární stranické systémy.

Zvláštní pozornost si však z hlediska neklasické teorie demokracie zasluhuje tzv. „nedokonalý bipartismus“ neboli „systém dvou a půl strany“ [Blondel 1968], který svého času Duverger označil za „paradualistický“. Duverger ho se svou obvyklou jasností definoval takto: „Paradualistickými nazýváme ty systémy, kde dvě velké strany ovládají politický život, aniž by však mohly získat jedna nebo druhá sama většinu. Jsou tedy nuceny buď se spojit do koalice s třetí stranou, nebo vytvořit alianci mezi sebou. Tyto paradualistické systémy by se neměly zaměřovat s pseudobipartismem neboli pružným bipartismem (...), jehož modelem jsou Spojené státy; to je systém dvou stran bez vnitřní kázně, kde většina získaná jednou z nich nic neznamená, protože její členové nehlasují téměř nikdy stejně (...). Takto definovaný paradualismus charakterizuje Spolkovou republiku Německo, Belgie a Rakousko“ [Duverger 1966: 421–422]. Duverger souhlasí s tím, že tento „paradualistický“ stranický systém lze s přimhouřením oka zahrnout do bipolárních systémů. Podobně i v Sartoriho chápání ho lze zařadit do „umírněného pluralismu“. Přísně vzato to však bipolární ani „dualistický“ systém není a z hlediska neklasické teorie demokracie je kritizovatelný, jak o tom svědčí často opakované výhrady Karla Poppera vůči roli malých třetích stran.

Tyto výhrady jsou oprávněné, je však nutno zavést další proměnnou. Tou je, řečeno se Sartorim, „ideologická vzdálenost“ neboli stupeň polarizace. Jak zdůraznili Sani a Sartori, „polarizace“ ve smyslu ideologické vzdálenosti je klíčovou proměnnou

stranických systémů.¹⁶ Bipolární systémy ke svému úspěšnému fungování předpokládají nepřilíš velkou ideologickou (eventuálně jinou) vzdálenost mezi nejvzdálenějšími relevantními stranami. Pokud je naopak stranický systém dlouhodobě silně „polarizovaný“ v Sartoriho smyslu, pak už jde jen o to, jestli demokracie padne, jak se to stalo např. ve Výmarském Německu, nebo se s velkými potížemi jakžtakž udrží vysoce zranitelná demokracie velmi špatné kvality. Ke stejnému závěru lze dojít i jinak. Bipolární systémy předpokládají politickou alternaci, tj. občasné střídání u moci stran nebo aliancí odlišné politické orientace.¹⁷ Hladká politická alternace je však nepředstavitelná v případě, že schází alespoň minimální konsensus obou hlavních politických sil (stran nebo aliancí) v oblasti hospodářské politiky, obrany a v zahraniční politice.

Systém dvou a půl strany v Německu 60. a 70 let 20. století sice neodpovídá doporučením vyplývajícím z neklasických teorií demokracie, ale charakterizuje ho zároveň malá ideologická vzdálenost, což vysvětluje, že řada autorů ho řadí mezi poměrně dobře fungující demokratické systémy. Naproti tomu tento systém dvou a půl strany funguje hůře v Rakousku, protože jedna ze stran, Haiderovi Svobodní, je stranou extrémní, což zvyšuje ideologickou vzdálenost. Lze shrnout, že z hlediska neklasické teorie demokracie nelze systém dvou a půl strany příliš doporučovat, v jeho rámci však také platí Saniho a Sartoriho upozornění o tom, že slabě polarizované systémy jsou obecně lepší pro udržení a uspokojivé fungování demokracie než systémy silně polarizované.

Po volebních a stranických systémech přejdeme k typům vlád. Popper dává přednost „jednobarevným“ vládám jedné strany před koaličními a menšinovými vládami. Připomeňme k tomu, že – přinejmenším v parlamentních režimech¹⁸ – vlá-

¹⁶ „... the best single explanatory variable for stable versus instable, functioning versus non-functioning, successful versus immobile, and easy versus difficult democracy is polarization...“ [Sani and Sartori 1982: 337].

¹⁷ Je pochopitelné, že v případě velmi silné polarizace a tzv. „bilaterální opozice“ (politické opozice z obou krajů politického spektra, např. nacistů a komunistů ve Výmarském Německu) nedochází k normální alternaci, ale jen k periferním obměnám vlád složených ze zbývajících centristických nebo prosystémových stran (v české meziválečné publicistice se hovořilo o stranách „státotvorných“). Do jisté míry se tomu blížila stranická konstelace za První Československé republiky. K alternaci nemusí dlouhodobě docházet výjimečně ani v některých zemích, které nejsou silně polarizované, ale jsou jazykově, etnicky nebo nábožensky různorodé (příklad Švýcarska, kde od roku 1959 vládne neustále stejná vládní koalice utvořená podle tzv. „magické formule“).

¹⁸ To, že dobře fungující parlamentní režim předpokládá strany poměrně disciplinované, vysvětlil např. Sartori [1994: 189–195, čes. překl. 2001: 190–195], který shrnuje: „... vláda závislá na parlamentu předpokládá vládu podporovanou stranou. Taková podpora pak vyžaduje ukázněné hlasování po stranické líně“ [Sartori 2001: 195, angl. orig. 1994: 193]. Ve švýcarském direktoriálním režimu [viz o něm Kriesi 1995] neexistuje politická alternace, a za těchto podmínek jsou strany nedisciplinované (na federální úrovni), což je pozitivní v tom smyslu, že to umožňuje (podobně jako jiné aspekty švýcarského politického systému, např. prvky polopřímé demokracie), aby se jiným způsobem uplatnily opoziční názory. Pokud jde o nedisciplinovanost stran v americkém prezidentském režimu, o tom ještě dále pojednáváme.

da jedné strany může mít vlastnosti, které Popper považuje za žádoucí, jediné tedy, když je vládnoucí strana „tuhá“, tj. poměrně disciplinovaná. To je prostým důsledkem toho, že „pseudobipartismus“ nezapadá do Popperovy koncepce.

Jak je tomu s koaličními a menšinovými vládami, jež rakouský metodolog kritizuje? Pokud jde o koalice, už z předchozího vyplývá, že aliance, které jsou poměrně stálé a poměrně homogenní, mohou být součástí bipolárních systémů. Ty se mohou skládat např. ze dvou aliancí (to by mohlo nastat např. v Německu, kdyby se tam vytvořily dvě stálé koalice, např. sociální demokrati se zelenými proti křesťanským stranám s liberály) nebo z jedné strany proti jedné poměrně stálé a poměrně stejnorodé koalici, čemuž do určité míry odpovídala situace některých severských zemí, zejména Švédska, kde nejsilnější stranou jsou sociální demokraté.

Zbývají menšinové vlády. Jak ukazují třeba práce Normana Schofielda, menšinová vláda je jednou z nejrozšířenějších situací v západoevropských demokraciích. I menšinová vláda za určitých okolností může přesto poměrně dobře fungovat. Například podle Duvergera [1981: 416–417] se zdá, že přítomnost dominantní strany, jak ji chápe ve své klasické knize *Les partis politiques* z roku 1951 (tj. strany podstatně větší než je kterákoli jiná strana v daném stranickém systému a odpovídající jakémusi duchu doby), umožňuje vytvoření dlouhodobého menšinového kabinetu, který by neměl ráz pouhé úřednické vlády. Tak je tomu často ve skandinávských zemích, kde takovou dominantní stranou je, jak jsme už uvedli, sociální demokracie. V systému více než dvou relevantních stran umožňuje dominantní strana často utvořit okolo sebe poměrně solidní většinu, ať už výjimečně dosáhne většiny sama, nebo ať tvoří jádro koalice, nebo konečně ať zformuje stejnorodou menšinovou vládu podporovanou v parlamentu koaličními partnery.

S touto myšlenkou, že přítomnost dominantní strany usnadňuje vznik, akceschopnost a trvanlivost mimoritních vlád, se můžeme setkat i v novějších sofistikovaných studiích, např. u Schofielda, který nazývá stranický systém s dominantní stranou (blízkou Duvergerově chápání) „unipolární“. Schofield píše mj.: „V unipolárních systémech, jaké existují v Norsku, Švédsku, v Dánsku a na Islandu, existuje typicky jedna velká strana a tři nebo čtyři menší strany. Velká strana zpravidla dominuje v koaliční politice a často utváří menšinovou vládu buď s tichou podporou jedné z dalších stran, nebo dokonce bez takovéto podpory“ [Schofield 1993: 2]. To se zdají potvrzovat empirické údaje, podle nichž ve Švédsku bylo v období 1945–1987 z celkového počtu šestnácti vlád deset menšinových, a menšinové vlády tam v průměru trvaly třicet měsíců, tj. dva a půl roku, což je slušný průměr. Lze se domnívat, že menšinové vlády tvořené dominantní a ukázněnou stranou jsou slučitelné s bipolaritou, i když v poněkud oslabené podobě. Rekapitulujme. Nejen vlády jedné strany, ale také vlády stálých a stejnorodých koalicí a dokonce i některé menšinové vlády tvořené dominantní a ukázněnou stranou jsou slučitelné s bipolárními systémy, které odpovídají logice neklasických teorií demokracie.

V této etapě výkladu je však třeba upozornit, že vše, co jsme doposud vyložili, se vztahuje plně jen na parlamentní režimy (které ovšem představují drtivou většinu současných dlouhodobě konsolidovaných demokracií). Můžeme více méně ne-

chat stranou direktoriální režim, který v současné době reprezentuje jediná demokratická země (Švýcarsko), ale prezidentský režim si zasluhuje aspoň krátké pojednání. Jak s poukazem na známou Mainwaringovu stať ukazujeme dále, systém dvou relevantních stran je žádoucí zvláště v prezidentských režimech. Ale modelová americká prezidentská demokracie je příznačná tím, že obě hlavní strany nejsou příliš disciplinované. Analytický duch, jímž byl Raymond Aron, tvrdil, že k dobrému fungování americké demokracie je zapotřebí stran nedisciplinovaných, protože jinak by při přísném rozdělení moci, charakterizujícím prezidentské formy vlády, hrozilo zablokování systému, pokud by prezident a většina v obou komorách Kongresu nebyli členy jedné a téže strany. Naproti tomu Maurice Duverger hlásá, jak už víme, že „skutečný“ bipartismus předpokládá strany poměrně ukázněné, jako je tomu ve Velké Británii, kdežto americký stranický systém s nedisciplinovanými stranami je podle něho jen „pseudobipartismem“. Duvergerův voluntarismus se projevuje v tom, že podle něho by i americký prezidentský režim potřeboval skutečný bipartismus s ukázněně hlasujícími stranami, ale vyžadovalo by to upravit ústavu tak, aby volby do obou komor parlamentu (Kongresu) se konaly současně s volbami prezidentskými nebo ještě lépe krátce po nich. Tato Duvergerova teze lépe odpovídá logice Popperovy neklasické teorie demokracie než teze Aronova.

Lze dále soudit, že v prezidentských (a také poloprezidentských) demokraciích by v souladu s Popperovou logikou měli mít prezidenti možnost být po dovršení svého prvního mandátu zvoleni ještě jednou¹⁹, aby tak měli občané možnost prezidenta potrestat tím, že ho znovu nezvolí²⁰. Kromě toho prezidenti, kteří odvádějí dobrou práci, by měli být odměněni [Sartori 1994: 175, 176, čes. překl. Sartori 2001: 177 a 178]. Předpokládá to ovšem, že pravomoc prezidentů není příliš velká a že trvání jejich mandátu není příliš dlouhé (nanejvýš 6 let, lépe je 5 let).

Jak však upozorňují někteří politologové, zejména Juan J. Linz [1990], prezidentské režimy jsou méně vhodné ke konsolidaci demokracie, zvláště pak tehdy, když jsou kombinovány se systémem více než dvou relevantních stran (multipartismem), jak to vysvětlil Scott Mainwaring [1993]. Podle Mainwaringa mimoto „v Chile se v roce 1973 oponenti vlády obávali, že umožní-li Allendovi završit šestileté funkční období (1970–1976), otevřou dveře autoritářskému socialismu. Allende ztratil podporu většiny zákonodárního sboru a v parlamentním systému by byl hlasováním odvolán z úřadu. Prezidentský režim však kromě puče nenabídl jinou možnost, jak ho nahradit“ [Mainwaring 1993: 208]. Z toho pak Mainwaring vyvozuje, že „v řadě případů se puč zdá být jediným prostředkem, jak se zbavit neschopného nebo nepopulárního prezidenta“ [tamtéž, cituji podle Sartoriho 1994: 100, čes. překl. Sartori 2001: 106]. To z hlediska Popperova chápání demokracie představuje vážný ar-

¹⁹ Ale jen jednou, tj. prezidenti by neměli vykonávat svůj úřad celkem více než dvakrát.

²⁰ Kdyby naopak prezident nesměl být znovu zvolen ani jednou, omezilo by to zpětnou vazbu mezi hlavou státu a jeho voliči nebo, jinak řečeno, vedlo by to k narušení principu „anticipovaných reakcí“, o němž dále pojednáme.

gument proti prezidentskému režimu.²¹ „Flexibilita“ parlamentního režimu se zdá být lepší než „rigidita“ režimu prezidentského. V parlamentním režimu není vůdcem výkonné moci prezident, ale premiér, který však zůstává u moci jen potud, pokud má podporu v parlamentu.

Srovnání Schumpeterovy a Popperovy neklasické teorie demokracie

Oba rakouští myslitelé kritizují klasické teorie demokracie, které považují za nerealistické, a zdůrazňují, že demokracie nemůže být vládou lidu. Popper pokládá dokonce klasickou teorii demokracie za nebezpečnou. Poznává, že ti, jimž se snaží všteřovat, že žijí v lidovládě, si brzy uvědomí, že tomu tak ve skutečnosti není, a může to „vést až k terorismu“ [Popper 1998: 189]. Schumpeter, který věřil (bez nadšení), že nevyhnutelně nastane socialismus, považoval za nezbytné redefinovat demokracii mezi jiným i proto, aby ji učinil slučitelnou se socialistickým ekonomickým řádem, který je podle něho už za rohem [viz Bouchard 2000: 54–55].

Oba rakouští myslitelé právem poznamenávají, že demokracie mohou být také tyranické a mohou se dopouštět zločinů. Nadřazenost demokracie spočívá podle Poppera v tom, že v ní lze mírovým způsobem sesadit vládu díky takovým procedurám jako jsou svobodné volby. V nedemokratických režimech to možné není, a v důsledku toho jsou tam zbaveni odpovědnosti jak občané (ti jsou více méně nuceni spolupracovat se špatným režimem), tak vládnoucí, neboť ti za nepřítomnosti svobodných voleb neskládají účty ze své činnosti.

Oba dva myslitelé svěřují lidu roli, která spočívá v moci odvolat vládcu (např. tím, že je znovu zvolí), což znamená, že ve volbách spatřují „lidový soud“ (Popper) nebo „lidový plebiscit“ (Schumpeter). To je důležité, protože bychom si mohli představit, že vládnoucí jsou sice určováni konkurenčními volbami, ale natrvalo [srv. Manin 1996: 224]. Např. při Filadelfském konventu navrhl jeden z otců zakladatelů americké ústavy Alexander Hamilton, aby prezident Spojených států byl volen na doživotí [viz Ferrand ed. 1966 I: 289–292].

Tato moc odvolat vládu nemá však u obou rakouských myslitelů stejný dosah. Není přece totéž, je-li moc odvolat vládu základem (pro Poppera) nebo pouhým nutným doplňkem (pro Schumpetera). Zatímco totiž Schumpeter ve svém pojetí neklasické teorie demokracie převrací oproti klasickým demokratickým doktrínám vztah mezi řešením politických problémů a volbou politických představitelů [srv. Svensson 1995: 139], Popper oproti klasickým demokratickým doktrínám převrací vztah mezi ustanovením a odvoláním vlády. Na rozdíl od Schumpetera považuje Popper možnost sesadit mírovým způsobem vládu za mnohem důležitější než možnost zvolit si své vládcu. Zatímco tedy ekonom z Harvardu si dělá starosti s tím, jak omezit vliv řadových občanů, kteří nejsou podle něho dostatečně kompetentní, a jak zajis-

²¹ Popper však velmi oceňoval na americké demokracii, že prezident Nixon byl prakticky donucen k demisi po skandálu Watergate.

tit, aby poté, co demokraticky zvolili své představitele, mohli tito zvolení političtí představitelé po dobu svého mandátu v klidu vládnout, metodologovi z London School of Economics jde naopak o to, aby vládnoucí nemohli způsobit mnoho škod a abychom se jich mohli mírovým způsobem zbavit.

Popper zaujímá tudíž k otázce politické kompetence řadových občanů méně skeptické stanovisko než Schumpeter, protože, jak s oblibou cituje Perikla, „i když jen málokteří mohou navrhnout a provádět určitou politiku, jsme přece jen všichni schopni ji posoudit“ [viz např. Popper 1998: 188 a 189]. A takový retrospektivní lidový soud, tj. soud, k němuž dojde na konci mandátu stávající vlády, může být kompetentní, nejen pokud jde o posouzení vládnoucích představitelů nebo stran (s tím by souhlasil i Schumpeter), ale i pokud jde o posouzení politiky, kterou prováděli. Je zjevné, že z obou realistických neklasických teorií demokracie je Popperova méně elitářská než Schumpeterova. Realistická, neklasická teorie demokracie tedy není nutně vázána na tezi o nekompetentnosti politického soudu „mas“.

Dalo by se namítnout, že v praktických důsledcích rozdíl mezi Schumpeterovým a Popperovým stanoviskem není příliš velký, i když se liší v odpovědi na otázku, zda voličovo chování může být racionální a kompetentní. Schumpeter nabízí voličům, aby si přímo nebo nepřímo zvolili své vládce, ale aby se jim potom mnoho nepletli do výkonu moci, která se, jak víme, stává věcí těch, jimž dali přednost ve volební soutěži. Popper dává voličům možnost, aby se zbavili těch, jejichž vládu si nepřejí (ostatně Schumpeter také), ale lze si klást otázku, zda se voliči, byť se jim přízná kompetence a racionalita, neocitají ve stejné situaci jako u Schumpetera. Mohli se sice zbavit svých dosavadních vládců a vynutit si vládcé nové, ale jak jim mohou zabránit, aby nevedli politiku podobnou jako vláda předchozí? Uveďme vymyšlený příklad. Občané při volbách potrestají vládu, která nebyla schopna vyřešit problém narůstající nezaměstnanosti, a dají přednost jiné vládě, jejíž představitelé mají ve svém programu plán na snížení nezaměstnanosti. Ale může se stát, že bývalá opozice, která se díky svému programu dostala k moci, buď 1) vůbec svůj program boje proti nezaměstnanosti nevede do praxe, protože ho hlásala jen proto, aby získala hlasy ve volbách, anebo 2) se ho sice pokusí aplikovat, ale zjistí, že ke kýženým výsledkům nevede.

Postavení občanů-voličů ve vztahu k vládní politice není ve skutečnosti tak beznadějně, jak by se na první pohled mohlo zdát. Jak nedávno zdůraznil např. Manin [1996: 228], to, že političtí reprezentanti jsou podrobeni zkoušce znovuzvolení, je vybití, aby „anticipovali“ onen retrospektivní „lidový soud“ občanů-voličů nad politikou, kterou provádějí. Tento princip „anticipovaných reakcí“ formuloval Carl Friedrich [viz Friedrich 1941 a 1962] už roku 1941, tj. rok před publikováním Schumpeterovy analyzované práce *Capitalism, Socialism and Democracy*. Sartori uvádí, že pravidlo „anticipovaných reakcí“ by se dalo formulovat tak, že rozhodnutí volených reprezentantů, kteří chtějí být v podmínkách soutěže zvoleni znovu, podmiňuje anticipace toho, jak budou na tato jejich rozhodnutí reagovat voliči. Toto pravidlo anticipovaných reakcí poskytuje spojení mezi vstupem a výstupem, mezi procedurou, jak ji vyjádřil Schumpeter, a jejími důsledky. Tvoří se tak zpětná vazba [viz Sartori 1993: 154]. To, zda jsou voliči ve skutečnosti kompetentní nebo ne, bude mít vliv i na efekt „anticipovaných

reakcí“ jejich volených reprezentantů. A podle toho, budeme-li považovat řadové občany za kompetentní k posouzení prováděné politiky nebo ne, bude vypadat i náš postoj k roli anticipovaných reakcí. Například kdo uznává kompetenci řadových občanů, bude jim spíše příznivě nakloněn.

Sartori bezpochyby dobře udělal, když pomocí principu anticipovaných reakcí doplnil či spíše korigoval Schumpetera. Pravidlo anticipovaných reakcí však zapadá do Popperovy neklasické demokracie daleko lépe než do Schumpeterovy. Manin dokonce tvrdí: „Právě proto, že Schumpeter nezaznamenal kardinální fenomén spočívající v tom, že zvolení představitelé anticipují budoucí reakce na svou politiku, mylně se domníval, že může redukovat reprezentativní demokracii na soutěživou selekci vládnoucích, a že může myšlenku o vlivu voličů na obsah rozhodnutí přijatých vládnoucími zavrhnout jako mytologickou nebo ideologickou“ [Manin 1996: 228–229]. To je sice možné, lze se však spíše domnívat, že Schumpeter naopak postřehl tyto anticipované reakce, ale že je posuzoval jako ne zcela žádoucí, protože omezují manévrovací schopnost vládnoucích a vnucují jim jen příliš krátkodobý horizont. Mohla by o tom svědčit např. tato jeho poznámka: „Ministerský předseda v demokracii by se dal srovnat s jezdcem, který je natolik absorbován úsilím udržet se v sedle, že nemůže svou jízdu řídit, nebo s generálem, který je tak naplno zaměstnán starostmi o to, aby vojsko plnilo jeho rozkazy, že musí ponechat strategii náhodě“ [Schumpeter 1962: 287]. Zkrátka, rakouský ekonom především kladl důraz na nedostatečnou kompetenci a na nedostatečnou racionalitu řadových voličů, a proto si přál, aby v době mezi dvěma volebními konzultacemi příliš nezasahovali do politiky.

Závěr

Na konci paralely mezi Schumpeterovou a Popperovou neklasickou teorií demokracie zdůrazněme dva body:

1) Potřebujeme zajisté realistickou teorii současných „polyarchií“ (Dahl). Nemusíme však nutně následovat Schumpetera v tom, jak se snaží minimalizovat roli řadového občana. Můžeme se naopak spíše inspirovat Popperovým stanoviskem, podle něhož retrospektivní lidový soud o prováděné politice může být kompetentní. Některé dnešní teorie i výsledky výzkumů se zdají být bližší Popperově než Schumpeterově koncepci ve věci racionality a kompetence politického a volebního chování řadových občanů.

2) Myšlenka, podle níž proporcionální reprezentace, symetrický bikameralismus, multipartismus a široké koaliční vlády jsou lepší než většinové volební systémy, monokameralismus, bipartismus a jednobarevné vlády²², je z hlediska neklasické teorie demokracie (jak Popperovy, tak Schumpeterovy) neudržitelná. To by si

²² To je teze, kterou zastává zejména Arend Lijphart [1999]. Kritizuje ji např. Giovanni Sartori [1994: 69–74, čes. překl. 2001: 82–87], Jan-Erik Lane se Svante Erssonem [Lane, Ersson 2000: 223–224], Liam Andersonová [Anderson 2001], André Kaiser ve spolupráci s Matthiasem

měli uvědomit ti, kdo vycházejí ze Schumpeterovy koncepce, a přitom hlásají názory, které jsou s ní v rozporu.

Doporučení, jež Popper z neklasické teorie demokracie vyvodil, je však třeba omezit, upřesnit a korigovat. Zjednodušeně lze shrnout, že požadavkům neklasické teorie demokracie odpovídají 1) spíše parlamentní než prezidentské režimy, 2) spíše bipolární stranické systémy a politická alternace než multipolární stranické systémy a vlády širokých koalicí bez alternativy. Je však třeba brát v úvahu konkrétní podmínky, které někdy vyžadují jiné priority. V tomto textu šlo ostatně jen o určité teoretické schéma, jehož význam by se neměl přeceňovat.

MIROSLAV NOVÁK získal doktorát (Ph.D.) sociologie na Ženevské universitě a je docentem politologie University Karlovy v Praze. V zahraničí přednášel mj. v celém akademickém roce 1996–97 na Universitě ve Fribourgu (Švýcarsko). Jeho specializací je komparativní politická sociologie, zejména stranické systémy a modely demokracie. Je autorem čtyř knižních monografií a šestadvaceti kapitol v kolektivních sbornících, z toho patnácti zahraničních (ve francouzštině, angličtině a maďarštině). Odborné studie a články publikoval např. v *Revue internationale de politique comparée*, *Revue administrative* a *Revue Thomiste*. V Sociologickém časopise a *Czech Sociological Review* mu vyšlo v letech 1995–2001 sedm statí a kromě toho byl hostujícím redaktorem jednoho monotematického čísla.

Literatura

- Almond, G., S.Verba 1963. *The Civic Culture*. Princeton: Princeton University Press.
- Anderson, L. 2001. „The Implications of Institutional Design for Macroeconomic Performance: Reassessing the Claims of Consensus Democracy“. *Comparative Political Studies*, 34, 4: 429–452.
- Aristoteles 1988. *Politika*. Bratislava: Pravda.
- Aristotelés 1998. *Politika*. Praha: Rezek.
- Aron, R. 1988. „Les sociologues et les institutions représentatives“. *Etudes sociologiques*. Paris: Presses universitaires de France (nejprve publikováno 1960 in *Archives européennes de sociologie* I, 1)
- Bachrach, P. 1967. *The Theory of Democratic Elitism: A Critique*, Boston: Little, Brown and Cie.
- Baudouin, J. 1994. *La philosophie politique de Karl Popper*. Paris: Presses universitaires de France.
- Baudouin, J. 1995. *Karl Popper*. Paris: Presses universitaires de France, 3. vyd. (1. vyd. 1989).
- Baudouin, J. 1998. *Introduction à la sociologie politique*. Paris: Seuil.
- Blondel, J., 1968. „Party Systems and Pattern of Government in Western Democracies“. *Canadian Journal of Political Science/Revue canadienne de science politique*, I, 2: 183–203.

Lehnertem, Bernardem Millerem a Ulrichem Siebererem [Kaiser, Lehnert et al. 2002] anebo autor těchto řádků [Novák 2001b, 2000a, 1997b, 1996b]. K pochopení Sartoriho kritiky lze doporučit jeho důležité heslo „Representation: Representational Systems“ v mezinárodní encyklopedii sociálních věd [Sartori 1968].

- Bouchard, L.-P. 2000. *Schumpeter: La Démocratie désenchantée*. Paris: Editions Michalon.
- Braud, P. 1997. *Science politique I. La démocratie*. Paris: Seuil.
- Busino, G. 1992. *Elite(s) et élitisme*. Paris: Presses universitaires de France.
- Campbell, A., P. E. Converse et al. 1960. *The American Voter*. New York: John Wiley and Sons.
- Dahl, R. A. 1990. *After the Revolution?* New Haven: Yale University Press, 2. rozšířené vydání (čes. překl.: Dahl, R. A., 1995a. *Demokracie v právním státě?* Praha: Readers International).
- Dahl, R. A. 1989. *Democracy and Its Critics*. New Haven: Yale University Press (čes. překl.: Dahl, R. A., 1995b, *Demokracie a její kritici*. Praha: Victoria Publishing).
- Dahl, R. A. 1998. *On Democracy*. New Haven: Yale University Press (čes. překl.: Dahl, R.A. 2001. *O demokracii*. Praha: Portál).
- Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. New York: Harper and Brother.
- Duverger, M. 1964. *Introduction à la politique*. Paris: Gallimard.
- Duverger, M. 1968. „Sociologie des partis politiques“. Pp. 22–45 in Gurvitch, G. (ed.), *Traité de sociologie*. Paris: Presses universitaires de France, 2. sv., 3. vyd. (1. vyd. 1960).
- Duverger, M. 1966. *Sociologie politique*. Paris: Presses universitaires de France.
- Duverger, M. 1988. *La nostalgie de l'impuissance*. Paris: Albin Michel.
- Eysenck, H. J. 1954. *The Psychology of Politics*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Ferrand, M. (ed.) 1966. *The Records of the Federal Convention of 1787*, 4 sv. New Haven: Yale University Press.
- Friedrich, C., 1941 (2. vyd.). *Constitutional Government and Democracy*. Boston: Ginn.
- Friedrich, C., 1963. *Man and His Government: An Empirical Theory of Politics*. New York: McGraw-Hill.
- Habermas, J. 1989. „Ist der Herzschlag der Revolution zum Stillstand gekommen? Volkssouveränität als Verfahren. Ein normativer Begriff der Öffentlichkeit?“ Pp. 7–36 in Forum für Philosophie Bad Homburg (ed.), *Die Ideen von 1789 in der deutschen Rezeption*, Frankfurt: Suhrkamp.
- Held, D. 1996. *Models of Democracy*, Cambridge: Polity Press, 2. vyd. (1. vyd. 1987).
- Himmelweit, H. T., P. Humphreys et al. 1981. *How Voters Decide*. New York: Academic Press.
- Jennings, M. K., G. Niemi. 1981. *Generations and Politics*. Princeton: Princeton University Press.
- Jodl, M., 1994. *Teorie elity a problém elity*. Praha: Victoria Publishing.
- Kaiser, A., M. Lehnert et al. 2002. „The Democratic Quality of Institutional Regimes: a Conceptual Framework“. *Political Studies*, 50: 313–331.
- Key, V. O. 1966. *The Responsible Electorate*. Cambridge: Harvard University Press.
- Kitschelt, H., Z. Mansfeldová et al. 1999. *Post-Communist Party Systems*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kriesi, H. 1995. *Le système politique suisse*. Paris: Economica.
- Lane, J.-E., S. Ersson 2000. *The New Institutional Politics*. London: Routledge.
- Lavau, G., O. Duhamel 1985. „La démocratie“. pp. 29–113 in Grawitz, M. et J. Leca (eds.), *Traité de science politique*, Paris: Presses universitaires de France, sv.2.
- Lebeda, T. 2001. „Hlavní proměnné proporrčních volebních systémů“. *Sociologický časopis*, 37, 4: 425–448.
- Lijphart, A. 1999. *Patterns of Democracy*. New Haven: Yale University Press.
- Linz, J. J. 1990. „The Perils of Presidentialism“. *Journal of Democracy*, 1, 1: 51–70.

- Mainwaring, S. 1993. „Presidentialism, Multipartyism, and Democracy“. *Comparative Political Studies*, 26, 2: 198–228.
- Manin, B. 1996. *Principes du gouvernement représentatif*. Paris: Champs/Flammarion.
- Mayer, Perrineau 1992. *Les comportements politiques*. Paris: Armand Colin.
- Miller, W.J. 1976. „The Cross National Use of Party Identification as a Stimulus to Political Inquiry“. Pp. 21–31 in Budge, I., I. Crewe, D. Farlie (eds.), *Party Identification and Beyond*. New York: John Wiley and Sons.
- Nie, N. H., S.Verba et al. 1976. *The Changing American Voter*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- Nordlinger, E. 1972. *Conflict Regulation in Divided Societies*. Cambridge, Mass.: Harvard Studies in International Affairs.
- Novák, M. 1995. „Je voličské chování racionální?“ *Politologická revue*, I, 2: 3–16.
- Novák, M. 1996a. „Malá politologická úvaha o vládní stabilitě“. *Parlamentní zpravodaj*, 2, 7: 296–297.
- Novák, M. 1996b. „Démocratie(s) et efficience(s). Y a-t-il un choix constitutionnel supérieur à tous les autres?“ *Revue internationale de politique comparée*, 3, 3: 689–712.
- Novák, M. 1997a. *Systémy politických stran*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Novák, M., 1997b „Is There One Best Model of Democracy? Efficiency and Representativeness: ‚Theoretical Revolution‘ or Democratic Dilemma?“ *Czech Sociological Review*, 5, 2: 131–157.
- Novák, M., 2000a. „Is There an Optimal Model for Democracy?“ Pp. 370–394 in Larsen, S. U. (ed.), *The Challenges on theories of democracy*. Boulder: Social Sciences Monographs.
- Novák, M. 2000b. „The Relevance of Small Parties: From a General Framework to the Czech ‚Opposition Agreement‘“. *Czech Sociological Review*, 8, 1: 27–47.
- Novák, M. 2001a. „Aristotelova politická sociologie a moderní reprezentativní demokracie“. *Sociologický časopis*, 37, 4: 405–423.
- Novák, M. 2001b. *Jakou demokracii pro nové demokracie?* Brno: Mezinárodní politologický ústav.
- Papadopoulos, Y. 1998. *Démocratie directe*. Paris: Economica.
- Popper, K. R. 1988. „Popper on Democracy: The Open Society and Its Enemies Revisited“. *The Economist*, April 23: 25–28.
- Popper, K. R. 1992. „Resumé filosofického myšlení: Interview I“. *REFLEXE*, č. 7–8: 1–20. (Něm. orig. vyšel v deníku *Die Welt* v červenci 1987.)
- Popper, K. R. 1993. „Resumé filosofického myšlení: Interview II“. *REFLEXE*, č. 9: 1–23. (Něm. orig. vyšel v deníku *Die Welt* v únoru 1990.)
- Popper, K. R. 1962. *The Open Society and Its Enemies*, vol. I, *The Spell of Plato*, 1962 (1. vyd. 1945). London: Routledge and Kegan Paul. (Čes. překl. Popper, K. R. 1994. *Otevřená společnost a její nepřítelé*, I. svazek: Uhranutí Platónem. Praha: Oikoyomenh.)
- Popper, K. R. 1998. *Život je řešení problémů*. Praha: Mladá fronta (zejména: „O teorii demokracie“ [1987], s. 173–179, „Poznámka o teorii a praxi demokratického státu“ [1988], s. 188–200, „Svoboda a intelektuální odpovědnost“ [1989], s. 201–213).
- Popper, K. R., K. Lorenz 1985. *Die Zukunft ist offen*. München: R. Piper GmbH & C.KG. (Čes. překl.: Popper, K. R., K. Lorenz 1997. *Budoucnost je otevřená*. Praha: Vyšehrad.)
- Rae, D. 1971. *The Political Consequences of Electoral Laws*. New Haven: Yale University Press.
- Sani, G., G. Sartori 1982. „Polarization, Fragmentation and Competition in Western Democracies“. Pp. 307–340 in Daalder, H., P. Mair (eds.), *Western European Party Systems: Continuity and Change*. Beverly Hills: Sage.

- Sartori, G. 1968. „Representation: Representational Systems“. Pp. 465–474 in Dills, D. L. (ed.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*. London: The Macmillan Company & The Free Press, vol. 13.
- Sartori, G. 1993. *Teória demokracie*. Bratislava: Archa.
- Sartori, G. 1994. *Comparative Constitutional Engineering*. London: MacMillan. (Český překl. Sartori, G. 2001. *Srovnávací ústavní inženýrství*. Praha: Sociologické nakladatelství.)
- Shapiro, I. 2002. „Teorie demokracie: současný stav“. Pp. 23–78 in Shapiro, I., J. Habermas 2002. *Teorie demokracie dnes*. Praha: Filosofia.
- Schumpeter, J. A. 1962. *Capitalism, Socialism and Democracy*. New York: Harper and Row. (1. vyd. 1942. New York: Harper and Brothers.)
- Svensson, P. 1995. *Teorie demokracie*. Brno: CDK.
- Taagepera, R., M. S. Shugart 1989. *Seats and Votes: The Effects and Determinants of Electoral Systems*. New Haven: Yale University Press.
- Zakaria, F. 1997. „The Rise of Illiberal democracy“. *Foreign Affairs*, 76, 6: 22–43. (Český překl. in *Střední Evropa* 1998, 14, 81: 20–36.)

Summary

We definitely need a realistic theory of contemporary ‘polyarchies’ (Dahl). We do not, however, necessarily have to follow Schumpeter in trying to minimise the role of the ordinary citizen, but on the contrary we can draw inspiration from Popper’s notion that the retrospective judgment of the people on politicians and policies may be competent. Some contemporary theories and conclusions based on studies seem to be nearer to Popper’s than to Schumpeter’s conception in relation to the rationality, political competence and electoral behaviour of ordinary citizens.

The notion that proportional representation, symmetrical bicameralism, multiparty systems and broad coalition government are better than majority voting systems, monocameralism, biparty systems and single party government is unsustainable from the viewpoint of the non-classical theory of democracy (both Popper’s and Schumpeter’s). Those who base their position on Schumpeter’s theory but then express views that contradict it should be aware of that fact. The recommendations derived by Popper from the non-classical theory of democracy nonetheless need to be limited, clarified and corrected. With some simplification we can state that the requirements of the non-classical theory of democracy correspond 1) more to parliamentary than presidential regimes, 2) more to bipolar party systems and political alternation than to multipolar party systems and broad coalition governments without an alternative. Specific conditions that sometimes demand other priorities need, however, to be borne in mind.